Boek van de maand

Jan van Oudheusden bespreekt:

H.W. von der Dunk, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld* (Uitgeverij Prometheus, Amsterdam 1990) 285 blz, prijs *f* 34,90

Neemt de vernietiging van 6 miljoen joden tijdens de Tweede Wereldoorlog een unieke plaats in de wereldgeschiedenis in? Was de Shoah een uiterste consequentie van het eeuwenoude antisemitisme of vloeide zij voort uit het moderne totalitarisme? Hing zij samen met de specifieke Duitse volksaard? Is het wel mogelijk een bevredigende historische verklaring te vinden voor de massamoord die volgens velen 'boven de geschiedenis' staat?
Menig geschiedenisleraar heeft geworsteld met dit soort vragen. Dit nog voordat de Duitse historicus Ernst Nolte in 1984 commotie veroorzaakte met zijn these, dat de Holocaust een reactie was op de Goelag Archipel. Die commotie kreeg de naam *Historikerstreit*.
De Utrechtse (inmiddels emeritus-)hoogleraar H.W. von der Dunk probeert in zijn boek *Voorbij de verboden drempel* een synthetisch overzicht te geven van de Shoah in ons geschiedbeeld. Niet de gruwelen van de Endlösung staan centraal - die mogen genoegzaam bekend zijn - maar de interpretaties die historici in de loop der jaren hebben gegeven.

Een nieuw soort uitroeiing

Voorbeelden van fysieke uitroeiing zijn er te over. Onder meer werden er in de Eerste Wereldoorlog 600.000 Armeniërs op barbaarse wijze omgebracht. Lange tijd was men geneigd in die voorbeelden relicten te zien uit een barbaars verleden, begaan door half-ontwikkelde, niet-christelijke volkeren.
De verbijstering die de openbaarmaking van de feiten rond 'Auschwitz' na 1945 teweeg bracht werd vooral veroorzaakt door de machinaal-technische vernietiging, op touw gezet door vertegenwoordigers van een volk van 'Dichter und Denker'. Duizenden hebben meegewerkt; slachtoffers werden vanuit heel Europa aangevoerd. De treinen reden op tijd. Geijkte begrippen als 'massamoord' of 'uitroeiing' schoten tekort. Ons vocabulaire had er geen woorden voor. Historici behielpen zich met de nazi-term 'Endlösung'; sinds de Amerikaanse tv-serie uit 1978 met 'Holocaust' (brandoffer); Von der Dunk geeft de voorkeur aan de Hebreeuwse term 'Shoah'.
Overigens is de Shoah pas jaren na afloop van de Tweede Wereldoorlog, onder meer door Pressers *Ondergang* (1965), een aparte plaats gaan innemen in het geheel van nazi-misdaden.

De hierboven genoemde 'Historikerstreit' werd aangezwengeld door de oorspronkelijk neo-marxistische filosoof Habermas, die historici als Nolte een bedenkelijk revisionisme verweet. Los van deze strijd was er evenwel nog een andere stroming: die van de onvervalste neo-nazi's, die de theorie van de 'Auschwitzlüge' verkondigden: zij ontkenden glashard dat er zoiets als een massale uitroeiing van Joden had plaatsgevonden. Nog niet zo lang geleden trachtte de Franse rechts-radicaal Le Pen valse munt te slaan uit dit soort publikaties.

Het verschijnsel antisemitisme

In vogelvlucht behandelt Von der Dunk het antisemitisme door de eeuwen heen. De feiten zijn bekend en behoeven hier geen uitvoerige bespreking.
Joden werden vanaf het begin van onze jaartelling gezien als 'Christusmoordenaars'. In de diaspora werden zij door overheidsmaatregelen in een geïsoleerde positie gebracht. In crisissituaties konden joodse minderheden dienen als schietschijf of zondebok van bedreigde of ontevreden groepen. Toen na de negende eeuw veel joden werden geweerd uit de agrarische sector en zich op handel toelegden, ontstond een nieuw negatief stereotype: de 'sluwe' jood die tegen (woeker-)rente geld leende.
Geweldexplosies vonden onder meer plaats na kruistochtpredikingen (met de joden als substituut-vijand of als gemakkelijk te attaqueren helper van de Arabieren!) en in verband met de grote pestepidemie van 1348. In Spanje leidden moordpartijen tot gedwongen bekeringen. Innerlijk wendden veel van deze 'Marrano's' ('zwijnen') zich niet van het jodendom af, waardoor men ze bleef zien als pseudo-christenen en dus als een potentieel gevaar voor de bestaande orde.

In protestantse landen kwam het ondanks Luthers anti-judaïsme niet vaak tot antisemitische uitspattingen. Maar in het katholieke Polen, (voor 10% joods) lag stof voor haatexplosies. Die vormden een bijverschijnsel van de ontbinding van de Poolse staat in de 17e en 18e eeuw. Voordien hadden de joden in Polen een bloeiende cultureel leven gekend.
Vanaf 1648 kwam de vluchtelingenstroom van jiddisch-sprekende Asjkenazim naar West-Europa op gang, voedsel gevend aan nieuwe negatieve stereotypen.

De negentiende eeuw bracht verbetering. De verlichtingsideeën impliceerden immers: principiële gelijkstelling voor de wet. Bij de joden was er de drang naar assimilatie. Door de industriële ontwikkeling kwamen beroepen waarin joden sterk vertegenwoordigd waren (handel, bankwezen) in de lift. Veel joden raakten geïntegreerd in hun land van verblijf en braken met het geloof. Het liberalisme werd hun vanzelfsprekende politieke tehuis; in mindere mate ook het socialisme.
Verstedelijking, modernisering en politieke veranderingen kwamen de joden ten goede. De innerlijke eenheid van de diaspora werd daarbij aangetast. Tegenstellingen tussen geassimileerde en orthodoxe joden sprongen duidelijk in het oog.

Rassenwaan en rassenhaat

Helaas kwam parallel aan het eind negentiende-eeuwse joodse integratie- en assimilatieproces ook een nieuw soort antisemitisme op. Dit steunde sterk op bevindingen uit de antropologie, maar werd vooral beïnvloed door Herders leer van de individuele volksaard. Het nieuwe nationalisme werd versterkt doordat het individu bij de vele onzekerheden van het industriële tijdvak geborgenheid zocht in de

eigen, duidelijk herkenbare groep.
Weldra werd overal de lof gezongen van de puurheid van het eigen volksverleden in de 'organische', pre-industriële samenleving. Het idee vatte post dat de natuurlijke orde, die door de nieuwe lelijkheid van mechanisering, verstedelijking en massacultuur steeds verder werd aangetast, hervonden diende te worden. Terug naar de natuur!

Door de Fransman De Gobineau (*Essai sur l'Ineqalite des races, 1853-55*) werd de theorie van de zuivere oorsprong geënt op het Arische ras, het scheppende ras bij uitstek. Versterkt door Darwins bevindingen op het gebied van de biologie leidde dit tot het idee dat volksvreemde elementen op zijn minst een toontje lager moesten zingen.

In Rusland kwam het onder de anti-liberale tsaar Alexander III tot uitdrijving van miljoenen Poolse en Oekraïense joden naar de Verenigde Staten en West-Europa. In Duitsland gaf de komst van veel berooide Jiddisch-sprekende joodse immigranten voedsel aan oude stereotypen. Belangrijks was het verschijnen van H.S. Chamberlains *Die Grundlagen des XIX, Jahrhunderts* (1899): joden waren volgens deze dweperige Wagneriaan een duivels anti-ras van de Duitsers. In Frankrijk was de Dreyfus-affaire van vergelijkbare betekenis. Hier deed E. Drumonts *La France Juive* zijn werk. In Wenen was de invloed groot van de christen-sociale antisemitische burgemeester Karl Lueger.

In alle landen luidden de eisen: terugdringing van de joodse invloed in pers, wetenschappen, kunsten en vrije beroepen; met name ook in de commerciële en financiële sectoren. Steeds vermoedde men een joodse samenzwering. Steeds was het antisemitisme een uiting van antimodernisme. Maar ook socialisten en anarchisten (Proudhon, Fourier, Marx) waren niet vrij van antisemitisme.

Een volgende stap op de lange weg naar Auschwitz werd in Duitsland gevormd door de ressentimenten na de Eerste Wereldoorlog. De 'dolkstootlegende' produceerde 'novemberverraders': linkse politici die achter de rug van de dappere militairen het land hadden overgegeven aan de geallieerde vijand. Aangezien joden oververtegenwoordigd waren in linkse partijen sloeg de wrok op hen neer.
Dit nationalistische ressentiment had diepe wortels in de autoritaire, keizer en vaderland verheerlijkende opvoeding in het oude Keizerrijk. Van belang was de kameraadschap uit de loopgraven. Bovendien was de geweldsdrempel door de oorlog verlaagd, getuige ook de vele politieke moorden tussen 1919 en 1923.

Zonder Hitler geen Shoah

Pas halverwege zijn boek waagt Von der Dunk zich aan de persoon Adolf Hitler. Knap zet hij hem in enkele bladzijden neer: zijn vulgair-darwinisme, zijn redevoeringen ("oratorisch orgasme"), zijn verering van de blonde Germaan, "half held, half roofdier", zijn charisma en genialiteit.
Het debâcle van de Hohenzollern-monarchie en van de Republiek van Weimar schiep in combinatie met de ontreddering na de oorlog de behoefte aan een sterke man. De Messias-rol wist Hitler perfect te spelen.

Von der Dunk verzet zich tegen de mening van de Britse historicus David Irving als zou de massamoord op miljoenen joden buiten Hitler om zijn geschied. Hitler was bezeten van jodenhaat. Voor hem was de jood de oervijand en het brein achter bolsjewisme, kapitalisme, vrijmetselarij en wat al niet. Joden streven in *Mein Kampf* naar wereldheerschappij in dienst van Satan.
Von der Dunk geeft een freudiaanse verklaring voor Hitlers antisemitisme: de jood zou een vuilnisvat worden voor zijn eigen slechte en verboden driften en wensen, een afgesplitst ego van hemzelf, een negatief spiegelbeeld. Door deze fictieve jood te bestrijden voerde hij een noodzakelijke zuiveringsoperatie uit, maar die is ook te zien als een gigantische naar buiten toe geprojecteerde zelfmoord.
Hiertegen kan men in het voetspoor van Hannah Arendt inbrengen - Von der Dunk geeft dat ook aan - dat elke totalitaire dictatuur een vijand nodig heeft ter legitimatie van het systeem. Zo nodig wordt er een verzonnen. Maar het antisemitisme van de nazi's was meer dan een cynisch machtsinstrument: het vormde een geloofsartikel. Van de mythe van het verderfelijke internationale jodendom straalde een suggestieve fascinatie af. De parasiet moest worden uitgeroeid. Himmlers SS werd in die geest gedrild. De kern van de nazi-beweging was ook van nature antisemitisch ingesteld.
De geheimhouding van de Shoah bewijst overigens dat men de Duitse natie nog niet rijp achtte voor de uiterste consequentie van de rassenleer en speelt derhalve tegen de totalitarismethese.

Het is de vraag of Hitlers plan voor totale fysieke uitroeiing van de joden pas in de oorlogsjaren is ontstaan, dan wel altijd al deel uitmaakte van zijn ideeën. Het beleid was tweeslachtig, zeker tot 1939. Onder historici bestaat een stroming zgn. 'functionalisten' die hieruit concludeert dat joodse emigratie - met in beslagname van joods bezit - de hoofdoptie vormde. Zelfs Hitlers beruchte Rijksdagrede van 30 januari 1939, waarin hij het denkbeeld van totale ondergang voor het joodse ras in geval van oorlog openbaarde, liet nog ruimte voor twijfel. In 1940 bood het Madagascar-plan een aanwijzing dat fysieke uitroeiing nog niet onomstotelijk vaststond.
Von der Dunk acht het waarschijnlijk dat Hitler in de lente van 1941, vlak voor operatie Barbarossa, tot de fysieke uitroeiing besloot. Hij neemt hiermee afstand van Haffner die stelde dat Hitler pas door het falen van het Duitse offensief in Rusland gefocusd werd op de Shoah om tenminste dat deel van zijn programma te kunnen uitvoeren. Met nog meer stelligheid verwerpt hij de hierboven aangegeven these van Nolte. Een eventueel verband tussen stalinistische terreur en de Shoah ligt immers veel gecompliceerder dan Nolte doet voorkomen.

Men was het zich niet bewust...

Zonder Hitler geen Shoah. Hitler zette met behulp van de SS en de Einsatzgruppen denkbeeld om in daad. Vooral nationaal-conservatieve Duitse geschiedschrijvers benadrukken Hitlers persoonlijke rol.

Tegen deze visie tekenden marxistische historici bezwaar aan. In hun conceptie was fascisme immers slechts een uitwas van kapitalisme en imperialisme. Structuralistische historici trachtten vervolgens het nationaal-socialisme vanuit de aparte Duitse geschiedenis te duiden. Een netelig vraagstuk, want in hoeverre betekent Hitlers persoonlijke rol een alibi voor anderen? Was het Duitse volk mede schuldig? In het proces van Neurenberg werd veel schuld afgeschoven op de dode duivels van het Derde Rijk.

Von der Dunk neemt hier duidelijk stelling. Hitler slaagde erin de Duitse massa's te bedwelmen met zijn waanvoorstellingen. 'Schrijftafelmoordenaars' als Eichmann organiseerden vervolgens duizenden om de Shoah zo effectief mogelijk uit te voeren. Hoewel radertjes in het systeem, toonden velen zich vindingrijk uitvoerder van een onderdeel van de vernietigingsoperatie. Vanaf de Wannseeconferentie (januari 1942) werd weliswaar de kring van ingewijden zo klein mogelijk gehouden, maar veel SS-ers konden zinspelingen op de ware bestemming van de slachtoffers niet ontgaan. Wat de grote massa Duitsers betreft: velen kenden verhalen over de moorden door Einsatzgruppen. Daarvan waren immers gewone soldaten en officieren in 1940-41 getuige geweest. Velen hadden dus van de catastrofe kennis kunnen nemen, als zij die niet uit hun denken hadden verdrongen. Maar voor de meerderheid die in Hitler geloofde had 'het joodse vraagstuk' een ondergeschikte betekenis.

De discrepantie tussen wat men wist en wat men had kunnen weten gold niet alleen voor de Duitsers. Von der Dunk maakt een zeer deprimerende rondgang langs landen waar men zich ofwel oostindisch doof hield voor duidelijke alarmsignalen over gaskamers in kampen in Polen (GB, de VS), ofwel de nazi's in onmenselijkheid trachtte te evenaren (Kroatië, Roemenië).
Van de bezette gebieden stond Nederland aan de spits wat het percentage omgekomen joden betreft: 80%. Dit werd in de hand gewerkt door legalistische ambtenaren, gebrek aan vluchtroutes en een dichtbevolkt, makkelijk te doorploegen landschap. Sinds Hochhuths *Der Stellvertreter* (1965) is daarnaast de passieve houding van het Vaticaan aangeklaagd. Reacties van joden in geallieerde landen gaven dezelfde mengeling van ongeloof en huiver voor consequenties te zien als bij de regeringen van die landen te bespeuren viel. De volle omvang van de Shoah leek te absurd.

De rol van de joden zelf

Wat de joden in bezet gebied betreft: op hen werkte de misleiding doorgaans perfect, tot in de vernietigingskampen toe. Maar niet allen lieten zich als makke schapen naar de slachtbank voeren! Vooral de Oosteuropese joden boden verzet; die koesterden minder illusies dan hun Westeuropese lotgenoten omtrent garanties van beschaving en rechtsstaat.

Von der Dunk durft ook de vraag te stellen of de joden door hun gedrag de catastrofe hebben vergroot. Had Hannah Arendt gelijk toen zij (niet als enige) de collaboratie van de joodse raden aanklaagde: "*de soepele samenwerking tussen slager en slachtvee*"? Von der Dunk legt duidelijke nuances aan. Collaboratie veronderstelt vrijwillige samenwerking. Joodse raden zaten in een dwangpositie. Niet-medewerking had onmiddellijke desastreuze consequenties, zo leek het. Tijd winnen was het motto. Men kende de afloop van de Shoah niet. Dus werkte de Duitse misleiding perfect. En dus namen de joodse raden de Duitsers een belangrijk deel van het vuile werk uit handen. Von der Dunk: "*In tegenstelling tot andere vormen van collaboratie kwam de medewerking van de joodse raden uiteindelijk neer op de medewerking van de conciërge die door bandieten met het pistool in de nek gedwongen wordt om de sleutel uit te leveren van alle woningen in het huis*" (p.217).

De Shoah: een unicum?

In zijn slothoofdstuk stelt Von der Dunk de uniciteit van de Shoah nadrukkelijk aan de orde. De Shoah was zó absurd: voor de slachtoffers gold geen etnisch of politiek maar biologistisch criterium; het middel gifgas onderstreepte een zakelijke en systematische verdelging. In het ombrengen van miljoenen werd een combinatie van technische slagvaardigheid met een drang tot ingrijpen in de menselijke species zichtbaar, waarbij een altijd gerespecteerde drempel werd overschreden. De Shoah laat zich met niets vergelijken.
Maar houdt dit onderscheid tussen de Shoah en andere massamoorden stand? Is het antisemitisme als zodanig een apart fenomeen?

Wat de eerste vraag betreft: Von der Dunk benadrukt dat bij andere massamoorden (koelakken, Armeniërs) altijd nog een objectief criterium gold om de slachtoffers te identificeren. Er bestond echter geen objectief bewijs voor de waanvoorstelling van Hitler en zijn trawanten dat de joden een parasitair ras en een eenheid vormden. Er was geen enkele homogeniteit binnen het jodendom. In tegenstelling tot bijvoorbeeld het stalinisme bood het nationaal-socialisme aan zijn vijand geen mogelijkheid, niet eens een theoretische, tot bekering.
Als criterium namen de nazi's de afstamming: wie vier joodse grootouders had gold als jood. De willekeurigheid van dit criterium springt onmiddellijk in het oog. Maar voor Hitler, Himmler en de SS-top was uitroeiing van de joden een rationele, noodzakelijke taak.

Als reactie op het antisemitisme zijn ook geassimileerde joden zich van hun jood-

zijn meer bewust geworden. Dit nieuwe joodse bewustzijn wordt door joodse historici geprojecteerd op de vooroorlogse verhoudingen en het assimilationisme wordt geheel genegeerd. De Shoah is dus in de joodse geschiedschrijving niet absurd of uniek, want zij is een massamoord van het ene volk op het andere. Zij is bovendien de climax van het eeuwenoude antisemitisme.
Het lijkt paradoxaal: slechts wie zowel de nazi-beeldvorming verwerpt alsook afstand neemt tot de joodse optiek heeft oog voor de uniciteit en absurditeit van de Shoah.

Wat de tweede vraag betreft: het uitzonderlijke van het antisemitisme zit hem volgens Von der Dunk in de speciale oorsprong van het christendom uit het jodendom, in het feit dat joden in de diaspora overal een minderheid vormden en permanent binnen de christelijke samenleving aanwezig bleven; tenslotte ook in de sociale en geestelijke verwarring die de modernisering van de maatschappij schiep, waarbij nieuwe theorieën omtrent volksaard en biologische bepaaldheid een kans kregen.
Daarbij komt de vraag op of de Shoah een consequentie van het antisemitisme was. Simpel is die vraag niet te beantwoorden, want er bestonden steeds verschillende typen antisemitisme (religieus-cultureel, volkscultureel, racistisch-biologistisch) met totaal uiteenlopende diagnoses en therapieën met betrekking tot het 'jodenvraagstuk'. Bovendien wilden de nazi's behalve de joden ook andere groepen ombrengen (zigeuners, geesteszieken, homosexuelen).

Nee, zegt Von der Dunk, de Shoah werd pas mogelijk door de combinatie van antisemitisme met nieuwe verschijnselen: de opkomst van de totalitaire staat met zijn moderne beheersingsmechanismen, en van het geloof in de 'maakbaarheid' van de menselijke soort met behulp van de eugenetica. Na de afbraak van oude zekerheden was er immers een nijpende behoefte aan een nieuw geloof en nieuwe zekerheden voor de gedesoriënteerde massa's. De nieuwe heilsleer ontleende inspiratie aan de oorlog en de verabsolutering van vijandbeelden. Juist in het irrationalistische, romantische Duitse nationalisme kon de nieuwe leer wortel schieten, zeker na de catastrofe van 1918. Het nationaal-socialisme was niet denkbaar geweest zonder de specifiek-Duitse omstandigheden.
Als heilsleer met zijn totalitair vijandsbeeld en vermogen tot opwekking van primitieve instincten en sadisme was het niet uniek. Maar: "*de combinatie van rabiate maak baarheidsdrift, organisatorische perfectie en verdierlijkte terreur is nergens zo drastisch als bij het nationaal-socialisme en bij de Shoah als het meest extreme voorbeeld*" (p.247).
Daarin was de Shoah wel uniek.

Tenslotte

In *Voorbij de verboden drempel* haalt Von der Dunk heel wat overhoop. Hij heeft een zeer lezenswaardig boek geschreven dat, hier en daar wat zwaar theoretiserend, veel aspecten van de Shoah in onderling verband plaatst. Het is een zorgvuldig geformuleerde status quaestionis over en van de zwartste bladzijden van de geschiedenis.

Ik heb veel bewondering voor de moed waarmee hij de drempel heeft overschreden. In essentie is het boek te zien als een pleidooi de 'morele quarantainegordel' rondom de Shoah af te breken. Een geschiedschrijving die de Shoah als apart fenomeen blijft behandelen werkt averechts: waar ligt immers de grens met andere slachtoffers van terreur? Bovendien: "*een jodendom als symbool van het eeuwige slachtoffer, als permanente vermaning aan de wereld, verhindert een normalisering*".

Het boek verdient zonder twijfel een plaats in de boekenkast van elke rechtgeaarde geschiedenisleraar.